

SZEXPOLITIKAI TESTTÖRTÉNET

CSABAI MÁRTA

Thomas Laqueur:

A testet öltött nem

Test és nemiség a görögöktől Freudig

Fordította: Szabó Valéria, Tóth László,

Barát Erzsébet és Sándor Bea

Előszó: Lafferton Emese

Új Mandátum, Budapest, 2002. 310 old. 3200 Ft

Nemiség és társadalom sorozat 1.

Sorozatszerkesztő: Szabó Valéria

Thomas Laqueur amerikai kultúrtörténésznek a nemek társadalomtörténetéről szóló kötete 1990-es megjelenése óta rendkívüli nemzetközi karriert futott be. A nemek és a test problémájáról szóló társadalomtudományi publikációk rendszeresen idézik, az említett témákkal kapcsolatos egyetemi kurzusokban világszerte ajánlott olvasmány lett. Alaptézise, mely szerint a biológiai nemekkel kapcsolatos felfogásunk a XVIII. századi orvoslásban bekövetkezett felvilágosodás terméke, elfogadottá vált. A laqueuri „egy-nem” és „két-nem” modell után megszülettek a „harmadik” biológiai és társadalmi nemről szóló elméletek is.¹ Laqueur egy-nem modellje szerint a felvilágosodás előtt a tudomány valójában csak egy nemet, a férfit ismerte el. Bár társadalmilag létezett a két nem, a szerző szerint az ókori és középkori testfelfogásban a nő csupán degenerált férfi volt, nemi szerveit a férfi genitáliák inverzének tekintették.²

Thomas Laqueur a University of California történettudományi tanszékének professzora. Kultúrtörténeti munkásságában többnyire a történettudomány főárama által kevésbé vizsgált, „forró” témák kerülnek előtérbe: a test és a szexualitás problémái, a temetkezési szokások, a halálbüntetés kérdése. Legújabb, ez év márciusában megjelent könyve a maszturbáció történetével foglalkozik.³ Ebben a témában tartott a közelmúltban Budapesten, a Közép-Európai Egyetemen is nagy sikerű, telt házaspódást. Laqueur az újhistorizmus kritikai irányzatához tartozik. Egyik szerkesztője az 1997-ben alakult, elsősorban a történettudomány, az irodalom és a képzőművészet interdiszciplináris vizsgálatát képviselő *Representations* folyóiratnak; az 1999-ben indult *Sexualities* című periodikának, mely az antropológia, a meleg és lesbikus tudományok és a szociológia határterülete-

iről közöl írásokat; illetve a Cambridge University Press társadalomelméleti sorozatának. Catherine Gallagherrel szerkesztett, a testet a modernitás „termékeként” bemutató kötete fontos forrásmunka a test és a szexualitás témájával foglalkozó kutatók számára.⁴ Laqueur munkásságáról, illetve *A testet öltött nem* recepciójáról és a kritikai „testtudományok-

1 ■ Leonard Y. Andaya: *The Bissu: Study of a Third Gender in Indonesia*. In: Barbara Watson Andaya: *Other Pasts: Women, Gender and History in Early Modern Southeast Asia*. Center for Southeast Asian Studies, University of Hawaii, Honolulu, 2000; Gilbert Herdt (ed.): *Third Sex, Third Gender: Beyond Sexual Dimorphism in Culture and History*. Zone Books, New York, 1994.

2 ■ Az Új Mandátum Kiadó „Nemiség és társadalom” című sorozatának 2003-ban megjelent második kötete, Annamaria Jagose: *Bevezetés a queer-elméletbe* című munkája ezt a vonulatot viszi tovább. Bemutatja, hogy a *queer* identitáspolitika és diskurzus a biológiai és társadalmi nemek, illetve a vágy össze nem illeszkedő pontjain alakult, és megkérdőjelezi a férfi és női terminusok „természetességét”

3 ■ Thomas Laqueur: *Solitary Sex. A History of Masturbation*. Zone Books, New York, 2003.

4 ■ Catherine Gallagher, Thomas Laqueur (eds.): *The Making of the Modern Body*. University of California Press, Berkeley–Los Angeles, 1987.

5 ■ Ludmilla Jordanova: *Sexual Visions. Images of Gender in Science and Medicine between the Eighteenth and Twentieth Centuries*. Harvester Wheatsheaf, London, 1989; Sander Gilman: *Sexuality. An Illustrated History. Representing the Sexual in Medicine and Culture from the Middle Ages to the Age of AIDS*. John Wiley, New York, 1989.

6 ■ Michel Foucault: A klinikai orvoslás születése. In: Foucault: *Elmebetegség és pszichológia. A klinikai orvoslás születése*. Corvina, Bp., 2000. 320. old.

7 ■ Judith Butler: *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity*. Routledge, New York, 1990.

8 ■ Elizabeth Grosz: *Volatile Bodies. Toward a Corporeal Feminism*. Indiana University Press, Bloomington, 1994.

9 ■ Ha Foucault szellemében a „kumulatív tudományfejlődési modellt” felváltó „diszkontinuitáson alapuló modellt” keretében vizsgálódunk, ez teljesen elfogadható. Azonban maga Foucault figyelmeztet a nehézségekre: „Még akkor sem lehetünk biztosak a megkülönböztetések használhatóságában, ha nem mozdulunk ki saját diskurzusunk világából. Hát még ha olyan megállapítások elemzéséről van szó, amelyek merőben más módon rendeződnek el, oszlanak meg és határozódnak meg! A »hatalom« és a »politika« utóvégre új keletű kategóriák, amelyeket legfeljebb egy retrospektív hipotézis és újonnan kifejlesztett analógiák vagy szemantikai hasonlóságok igénybevétele árán alkalmazhatunk a középkor vagy akár a klasszikus kor kultúrájára.... Mindenesetre tudatára kell ébredni annak, hogy ezek a felosztások – mind az általunk elfogadottak, mind a vizsgált diskurzusokkal egyidősek – maguk is reflexív kategóriák, osztályozóelvek, normatív szabályok, intézményesített típusok: a maguk részéről úgyszintén a diskurzus tényei, s tanulmányozni kell őket a többi diskurzív ténnyel együtt, amelyekkel biztosan összetett viszonyban állnak, azonban nem lehet őket belső, törzsköcs és univerzálisan felismerhető jellemzőikként felfogni.” Michel Foucault: A tudományok archeológiájáról. In: Foucault: *Nyelv a végtelenhez*. Latin Betűk, Debrecen, 1999. 174. old.

ban” elfoglalt helyéről átfogó és alapos tájékoztatást ad Lafferton Emesének a magyar kiadáshoz írott előszava („*A test bizonyosságai*”, 7–17. old.).

Laqueur provokatív és nagy hatású munkája, *A testet öltött nem* számos bizonyítékkal erősíti azt az alapvetően Michel Foucault által kijelölt társadalomtörténeti vonulatot, mely a testről és a nemiségről szóló tudományos és laikus diskurzusokban jelentős fordulatot állapít meg az európai felvilágosodással összefüggésben, továbbá általában feltételezi, hogy a test és a nemiség reprezentációja a történelem során mindig kulturális, politikai és társadalmi hatások szövődékébe illeszkedett. A test és a nem reprezentációinak vizsgálatában az 1990-es évek fordulóján Laqueur könyvével egyidejűleg jelent meg két másik, igen jelentős munka: Ludmilla Jordanova műve a nemiség XVIII–XX. századi orvostudományi ábrázolásairól és Sander Gilman kötete, mely szintén a szexualitás képeit vizsgálja a középkortól napjainkig.⁵ Mindhárom mű az orvostudományi diskurzusnak tulajdonít a különböző történelmi korok test- és nemiségfelfogásában kiemelkedő szerepet, részben kiterjesztve a felvilágosodás előtti korra is Foucault gondolatát, hogy „kulturánkban az orvosi gondolkodás határozza meg az ember filozófiai státusát.”⁶ Míg Jordanova és Gilman azt a szempontot vizsgálják tovább a foucault-i megközelítésből, hogy a látás, a „szemlélő tekintete” határozza meg a testek (és nemek) tulajdonságait és helyzetét, Laqueur, bár közvetlenül nem hivatkozik rá, azt tanulta meg Foucault-tól, hogy a (patriarchális) hatalom mechanizmusában keresse a nemek konstrukciójának mozgatórugóit.

Az utóbbi évtizedekben sok szó esett a „természetes”, illetve a „társadalmilag konstruált” test problémájáról; a reprodukcióval és a szexualitással kapcsolatos összefüggéseit legrészletesebben a feminista irányzatok tárgyalták.⁷ Szintén élénk érdeklődés kísérte azokat a feltevéseket is, hogy a két nem (a férfi és a női test) csupán nyugati – európai – konstrukció. A kortárs testelméletek „biopolitikai” vitáinak középpontjába a hagyományos dichotóm szemléletet felváltó kontinuitás-modell került, mely szerint a férfi és női testek között felépítésük és társadalmi működésük szempontjából folyamatos az átmenet.⁸ Laqueur más szerzőkkel szemben nem csupán azt állítja, hogy a biológiai nemek reprezentációja társadalmi, politikai konstrukció eredménye a nyugati gondolkodásban, hanem azzal az igen provokatív és tetszetős gondolattal áll elő, hogy a férfi és női testek anatómiai-biológiai dichotómiája csupán az 1750-es évektől létezik az európai tudományos diskurzusokban. Sok lelkes olvasója által revelatívnak, szenzációsnak tartott felismerését valóban tiszteletet ébresztő mennyiségű forrásra támaszkodva, az európai történelem 2300 évét átívelő időszakot elemezve próbálja bizonyítani. Mindehhez a konstrukcionista megközelítésen belül is originális nézőpontot javasol: „a felvilágosodás előtt keletkezett szöve-

gekben a biológiai nemet (sex), vagyis a testet kell másodlagos jelenségként felfogni, míg a társadalmi nemet (gender), amit mi kulturális kategóriának vennénk, kell elsődlegesnek vagy »valóban létezőnek« felfogni.” (27. old.) Legfontosabb konklúzióját – a felvilágosodás előtti „egy-nem” felfogás feltételezését – már itt, a mű elején a bizonytalanság érzésével fogadhatjuk. Kérdés, hogy egy monografikus igényű történeti munkában lehet-e kettős mércével illetni az elemzés tárgyát s a nemekkel kapcsolatos mai nézőpont szerinti dichotómiák (biológiai nem–társadalmi nem, „egy-nem” és „két-nem” modell) mentén dekonstruálni a történelem nagy korszakait.⁹ Ha feltesszük is, hogy igen, akkor logikusan következik a további kérdés, hogy nem csupán ez a nézőpontváltás hozza-e létre az egy-nem és két-nem modell Laqueur által azonosított különbségeit? Valószínű, hogy a szerzőt is zavarhatták ezek a problémák, és feltehetőleg ebből adódik, hogy a javasolt inverz megközelítést igen következtlenül alkalmazza. Amint arra a későbbiekben rá fogok mutatni, a felvilágosodás kora előtti időszak elemzésébe beszivárog a biológiai és társadalmi nem mai fogalmak szerinti felfogása, míg az 1750-es évek utáni korszak leírásában felbukkannak az eredetileg a felvilágosodás előtti időszak vizsgálatára szánt, „fordított” megközelítés szempontjai.

Laqueur feminista szempontból vizsgálja a nemiség reprezentációit különböző korszakokban, igen hatásosan mutatva be, hogy a nőiség mindig kulturális konstrukció volt a történelem során. A társadalmi rend férfidominanciája miatt – tudományos bizonyítékok híján vagy épp azok ellenére – a férfi nemi szerv mindig a hatalom szimbólumaként jelent meg, kijelölve a női test és a női nem alacsonyabb státusát. Laqueur orvostörténeti példái kitűnően illusztrálják, hogy e tekintetben nem volt különbség az „egy-nem” és a „két-nem” modell között.

Sokkal kevésbé meggyőzőek az egy-nem modellel kapcsolatos tézisei, melyeket a kötet első három fejezete próbál bizonyítani. Az európai történelem több mint kétezer évét, az Arisztotelésztől és Hippokratésztől az 1750-es évekig terjedő hatalmas időszakot egyetlen egységként kezeli, homogenitást erőltetve a forrásokra. Az ókori orvostudományos elképzelésekben – melyek Laqueur értelmezése szerint továbbéltek még a reneszánszban is, noha ekkor már számos, a korábbi nézetek cáfolatára alkalmas anatómiai bizonyíték áll rendelkezésre – a női nemi szervek anatómiailag a férfi genitáliák analógiái, s funkciójuk ugyanaz a szexualitás és a reprodukció szempontjából is. A női és férfi testnedvek is csupán mennyiségükben, „erejükben” különböznek, akárcsak a nemi működésekhez szükségesnek feltételezett hő.

Tudjuk, hogy az európai orvoslás két ókori tradícióra épül: az arisztotelészi és a hippokratészi-galénoszi hagyományra. Az 1550-es évekig inkább az arisztotelészi tanok uralkodtak, a hippokratészi szövegek csak a XVI. század közepén jelentek meg újra,

görögül és újlatin fordításban.¹⁰ (Más források szerint Szoranosz, Galenosz és a hippokratészi iskola tanai arab közvetítéssel már a XII. században eljutottak Nyugatra, de az igazi áttörés csak a XVI. században következett be.¹¹) Mindez egyrészt azért érdekes, mert az orvostörténetben igen nehezen követhető – és homogénnek semmiképp nem nevezhető – az egyes ókori iskolák tanainak későbbi hatása, másrészt pedig ezek a tanok maguk is számos változatban léteztek, és ellentmondásosak. (Elég csak a *Hippokratészi Gyűjteményre* gondolni, melynek keletkezéstörténete sem tisztázott, és nem tekinthető egységes rendszernek.) Az arisztotelészi és a hippokratészi hagyomány számos ponton eltér egymástól, így például lényegesen különböznek a nemiség felfogásában.¹² Számos szerző szerint Arisztotelész élesebb két-nem modellt hozott létre, mint bármely későbbi, modern elméletalkotó.¹³ Az arisztotelészi tradícióban a nők szexuális funkciója semmilyen párhuzamosságot nem mutat a férfiakéval. A nő alapvetően *inkubátor*, a magzat táplálója, míg a férfi mag adja a formát, a lelket. Arisztotelész határozottan elkülöníti a spermát a vértől (a menstruációs vértől is), és hangsúlyozza, hogy „többletet” tartalmaz ahhoz képest. Az általam hivatkozott szerzők egyetértéssel abban is, hogy Arisztotelész szerint a nőnek nincs szüksége orgazmusra a fogantatáshoz. Mindez határozott cáfolata lehet Laqueur feltevésének, hogy az orgazmus feltételezett megléte vagy hiánya kiemelt jelentőségű az „egy-nem”, illetve „két-nem” modell létezésének bizonyításában. (Laqueur szerint az 1750-es évek előtt a női orgazmust a fogantatás szükséges feltételének tekintették, később már nem.) A Laqueur könyvét nem ismerő olvasó ezen a ponton azt gondolhatná, hogy a szerző nincs tisztában az arisztotelészi és hippokratészi-galénoszi elméletekkel és jellemző különbségeikkel, vagy hogy nem ismeri a forrásokat. Holott kötetét olvasva éppen az ellenkezőjéről bizonyosodhatunk meg. A 45–62. oldalon az ókori elméletek részletes leírását találjuk. Laqueur bemutatja, hogy a hippokratészi tradícióban a *pángenezis* elve volt az uralkodó: „mindkét szülő testének minden egyes része átadja saját maga némely jellemzőjét, és képviselteti magát egy reproductív örökítőanyagban, mely anyagok a fogantatás során különféle arányban és erősségben elvegyülnek egymással... A sperma női és férfi »változatai« így sem a kibocsátó forrás, sem az általuk életre hívott új élőlény genitális hovatartozásához nem rendelhető hozzá, hanem sokkal inkább egy, az »erős«, illetve a »gyöngye« végpont között húzódó kontinuumon foglalnak helyet.” (58–59. old.) Részletesen ír az ezzel ellentétes arisztotelészi „egy-mag” elméletéről is, amely „radikális különbséget tesz a férfi és női szaporítóanyagok között”, ahol „a férfiak *spermát* állítanak elő, amely a szaporodásban a hatóókot képviseli, míg a nőkre ez nem igaz. Ehelyett a nők a *catameniat* bocsátják rendelkezésre, az anyagi okot,

ami teljesen más természetű, mint a *sperma*.” (60. old., kiemelés az eredetiben.) Hosszasan idézhetném még Laqueur szavait a *két-nem* modellt felállító Arisztotelészről, hogy érzékeltessem azt a csodálkozással vegyes zavart, amit az olvasó a szerző konklúzióját olvasva érez azzal kapcsolatban, hogy miként bizonyítják mégis mindezek a tanok az „általános ókori” egy-nem modellt, amely aztán még a reneszánszban is továbbélt. Laqueur azt veti Arisztotelész és kortársai szemére, hogy a fogantatás leírásához metaforákat használnak – például a sperma úgy fejt ki hatását, mintha láthatatlan villám csapna be az anyagba –, melyek „egyike sem a fizikailag létező ejakulátumot veszi alapul”, és azt sugallják, hogy „a fogantatás a férfi[...] gondolatának beleplántálása a nő agyába-méhébe” (61. old.). Ez a feminista interpretáció természetesen még nem elégséges az egy-nem modell igazolására. A bizonyítékot végül abban véli felfedezni Laqueur, hogy az ókori homeosztatisz testfelfogásban „a vér, a mag, az egyéb reziduuumok és a táplálék között, a szaporodószervek és a többi szerv között, illetve a szenvedély adta hő és az élet hője között a határok alig kivehetőek, és a *modern szemlélő számára szinte teljesen elképzelhetetlenül – sőt, igazából ijesztően – átjárhatóak voltak*” (61. old., kiemelés Cs. M.). Azon túl, hogy ez az állítása semmiféle alapot nem nyújt sem az „egy-nem” modell bizonyításához, sem pedig a hippokratészi és arisztotelészi hagyományok egybeméréséhez, Laqueur tárgyalásmódjának egy figyelemre méltó elemére is rámutat. Amikor az ókori kozmológia, metafizika, nem- és testfelfogás jellemző attribútumait „a modern szemlélő számára teljesen elképzelhetetlennek, sőt igazából ijesztőnek” aposztrofálja, történésztől legalábbis furcsa módon minősíti ezeket a tanokat, ami a magát konstrukcionista, a tudást bonyolult kulturális, politikai és egyéb hatások közepette arti-

10 ■ Szlatky Mária: Hippokratész a magyar orvosi irodalomban. In: *Válogatások a Hippokratészi Gyűjteményből*. Gondolat, Bp., 1991. 186–213. old.

11 ■ Helen King: Once Upon a Text. Hysteria from Hippocrates. In: Sander Gilman et al. (eds.): *Hysteria Beyond Freud*. University of California Press, Berkeley, 1993. 3–91. old.

12 ■ Vö. pl. Daryl McGowan: Aristotle Against the Hippocratics on Sexual Generation. A Reply to Coles. *Phronesis* XLIV/3, 1999. 229–242. old.; Sophia M. Connell: Aristotle and Galen on Sex Difference and Reproduction. A New Approach to an Ancient Rivalry. *Studies on the History and Philosophy of Science*, 31A, (2000), 3. szám, 405. old.

13 ■ Katharine Park, Robert A. Nye: Destiny is Anatomy. *New Republic*, 2/18/91, 204 (1999), 7. szám

14 ■ George, L. Engel: The need of a new medical model. A challenge for biomedicine. *Science*, 196 (1977), 129–136. old.

15 ■ Foucault: *i. m.*, 1999.

16 ■ Erdemes felhívni a figyelmet az ábrázolásbeli hasonlóságra a kötet 96–97. oldalán bemutatott, 1522-ből származó Berengario-illusztrációk (a női szobor életre kel, lép a talpazatról, fellibbenti fátylát, s rámutat nyitott belső nemi szerveire) és Louis Ernst Banias 1899-ben készült szobra között, melynek címe „A Természet felemeli fátylát a Tudomány előtt”. Ludmilla Jordanova ez utóbbit úgy értelmezi, hogy a természet-nő a rejtelmy színhelye, ami a feltárással és kinyitással vehető birtokba (Jordanova: *i. m.*).

17 ■ Foucault: *i. m.* 2000. 213. old.

kulált jelenségként értelmező társadalomtudóstól nehezen elfogadható. (Talán még akkor is az lenne, ha a „modern szemlélő” nem saját magát vagy az olvasót jelenti, hanem például egy felvilágosodás korabeli tudóst, de erre nincs utalás a szövegben.) Különösen furcsa ez az attitűd, ha figyelembe vesszük, hogy részben épp ezeken az elképzeléseken alapulnak a modern pszichoszomatikus elméletek, korunk orvostudománya általánosan elfogadott, progresszívnek tartott bio-pszicho-szociális paradigmája is.¹⁴

Semmiképp sem a történeti ismeretek hiányosságát kívánom felróni Laqueurnek – ezt több okból sem tehetem –, nem is a forrásokkal kapcsolatos tájékozatlanságot, mert ennek épp az ellenkezőjét bizonyítja, hanem a forrásszövegek, a diskurzusok *kezelésének* módját. Erre mondjuk, amikor Laqueur a középkor nemiségfelfogását is (ha egyáltalán beszélhetünk róla így, totalizáló módon) az egy-nem modell példajaként kívánja bemutatni, s ehhez Sevillai Izidornak az (apai) vérrokonsággal kapcsolatos szövegét idézi. Elvileg egyetlen, jól megválasztott példával is lehetne illusztrálni egy hosszú történelmi korszak jellemző attitűdjét, azonban Laqueur itt nem meggyőző. Sevillai Izidor szerint az apai vérrokonságot az bizonyítja, hogy a gyermek egy vérből, „ugyanabból a magból” származik, mint az apa. A törvénytelen gyermekeket, akik nem viselték az apjuk nevét, a VI–VII. században „spuriusnak” hívták. Itt Laqueur szó szerint idézi Sevillai Izidor etimológiai magyarázatát: „A régiek a női nemi szervet *spuriumnak* hívták, mint az *apo tou sporou* (a magból) kifejezésben; ez a *spurium* a magból származik.” (75. old., kiemelés az eredetiben.) Izidor itt nem tesz mást, csupán egy elnevezés eredetét magyarázza „a régiekre” hivatkozva. Laqueur viszont ugyanazt a következőképpen értelmezi: „Így míg a törvényes gyermek az apa magjából származik, a törvénytelen gyermek az anya magjából, mintha az apa nem is létezne” (75. old.), holott erről a szövegben nincs szó. Izidor ezt írja, a gyermekek hasonlóságáról az elődökre: „Az újszülöttek az apára hasonlítanak, ha az apa spermája bír nagyobb befolyással, és az anyára hasonlítanak, ha az anya spermája bír nagyobb befolyással”. Erre Laqueur: „Az[...] érzélmód drámai illusztrálja azt a tényt, hogy a mag természetéről és az azt előállító testekről – vagyis az egy-nemű modellben a nemek határaitól – szóló vita tulajdonképpen nem is a testről szól, hanem hatalomról, törvényességről, apaságról”, majd váratlanul így folytatja: „hogy ennek miért kell így lennie, arra Freud próbál meg magyarázatot adni” (75. old.). Furcsa ez a hirtelen ugrás egyik diskurzusból a másikba, s olyan szándék tulajdonítása Freudnak, amire nincs bizonyíték. Ha esetleg hajlanánk is arra, hogy a középkori enciklopédista által leírtak bizonyos elemeit elfogadjuk mint az „egy-nem modell” egyfajta alátámasztását, a bizonyítási eljárással kapcsolatban mindenképp kétségeink támadnak, s óhatatlanul eszünkbe jut Foucault korábban idézett figyelmeztetése:

„tudatára kell ébredni annak, hogy ezek a felosztások – mind az általunk elfogadottak, mind a vizsgált diskurzusokkal egyidősek – maguk is reflexív kategóriák[...] úgyszintén a diskurzus tényei, s tanulmányozni kell őket a többi diskurzív ténnyel együtt, amelyekkel biztosan összetett viszonyban állnak.”¹⁵

A részleges olvasás, a csúsztatás az „egy-nem” ideológia szolgálatában másutt is felbukkan a könyvben. A 95. oldalon például Berengariótól, a reneszánsz orvostól idéz Laqueur: „A méhnyak *olyan*, mint a pénisz, és maga a méh a herékkel és a véredényekkel *olyan*, mint a herezacskó.” (Kiemelés Cs. M.) Mindehhez a következő megjegyzést fűzi Laqueur: „Az új anatómia azt a ‘tényt’ mutatta be számos szinten és példátlan nyomatékossgal, hogy a vagina *valójában* pénisz, az uterus pedig herezacskó.” (95. old., kiemelés Cs. M.)¹⁶ Az eredeti Berengario-szöveg *analógiákat* fogalmaz meg, s nem azonosságokat. Laqueurnek tudnia kell, hogy az analógia elvét mindig alkalmazták, s ma is a mindennapi gyakorlat része az orvostudományban. Apja mellett folytatott kórboncnoki gyakorlata és orvosegyetemi tanulmányai során egészen biztosan hallott ilyen megfogalmazásokat: „gyermektenyer méretű folt”, „babszemnyi duzzanat”, „abroncsszerű fájdalom” stb. Az analógiák ugyan különbözőképp működtek az orvostudomány különböző korszakaiban, de mindig azt a funkciót töltötték be, hogy megadják a betegség (vagy a testrészek) azonosságát: „egy komplex alakzatét az egység koherenciájában.”¹⁷

Laqueur – bár számtalanszor hangsúlyozza, hogy diskurzusokat elemez, s többnyire azt is teszi – helyenként úgy viselkedik, mint egy ős-pozitívista, aki történeti tudás és empátia nélkül kéri számon az idézett szerzőkön az élelétást, a rációt. Erre utalnak a következő megjegyzései is: „Vesalius[...] »lát« egy nem létező szervet azért, mert egy szerző kijelentette, hogy ilyennek léteznie kell.” (98. old.) Pár bekezdéssel később szó szerint a „józan ész” és a „kritikus megfigyelés” hiányáról szól a XVI. századi szerzőknél. A 121. oldalon ezt írja: „A menstruáció szoptatás alatti szünetelését ma a hormonális változásoknak tulajdonítanánk, és nem a vértöbblet tejjé alakulásának. Ezért bizonyos mértékű fantáziára van szükség annak megértéséhez, hogy miként értelmezhettek a reneszánsz kori orvosok és bábák egy nagy mennyiségű klinikai anyagot a test maitól rendkívüli mértékben eltérő elméleti felfogásának igazolásaként.” Nem világos, miért az ironikus hangvétel, miért írja Laqueur, hogy „bizonyos mértékű fantáziára” van szükségünk az értelmezéshez. Pozitívista alapállásból azt mondhatnánk, hogy egyszerűen azért nem magyarázták ezeket a folyamatokat a hormonokkal, mert nem ismerték őket, más nézőpontból pedig, hogy azért, mert eltérő diskurzív és metafizikai kontextusban értelmezték. Az ironikus, minősítő hangvételből azt feltételezhetjük, hogy Laqueur nehezen tudja elfogadni, hogy a reneszánsz szerzők metafizikai kategóriái és distinkciói ugyan-

olyan valóságosak voltak az ő számukra, mint számunkra saját materiális fogalmaink (feltéve, hogy nem vagyunk lelkes konstrukcionisták, aminek egyébként Laqueur vallja magát). Analógiáik gazdag világát az azonosság fogalmaira redukálja, rájuk erőltetve egy modern nézőpontot és egy mai konstrukciót, az egy-nem modellt. Nem veszi figyelembe, hogy az analógiák mindig dinamikus feszültséget tartalmaznak, egyszerre fejeznek ki azonosságot és különbözőséget. Laqueur nyilvánvalóan tudja, hogy a középkori és reneszánsz természetfilozófusok elsősorban metafizikai értelemben tekintették különbözőnek a férfit és a nőt – a tökéletes/tökéletlen, formai/anyagi, aktív/passzív kategóriák mentén –, de az „egy-nem” modell ideológiai szemellenzője miatt többször hajlamos figyelmen kívül hagyni, hogy ezek a metafizikai különbségek meghatározhatók a tesztizés a fiziológiai különbségeket is. A metafizikai különbségeket inkább szociológiai, retorikai vagy politikai projekcióknak tekinti és a nemiség modern fogalmának keretei között próbálja értelmezni. Sajnálatos módon azonban a társadalmi-politikai kontextus mélyebb elemzésével adósunk marad. Mindez főként azért kelt csalódottságot, mert a kötet első fejezetében azzal kecsegteti az olvasót, hogy a test interpretálásának új módját tárja majd elének, amikor bemutatja a reprezentációk háttérében meghúzódó *episztemológiai* okokat. Számol is e vállalkozás nehézségeivel: „...nagyon nehéz a felvilágosodás episztemológiai lencséjén keresztül olvasni a testről szóló ókori, középkori és reneszánsz kori szövegeket: ezen a lencsén keresztül nézve a fizikai világ »valódibbnak« tűnik, míg kulturális jelentései másodlagosak.” (26. old.) Ebből arra következtethetünk, amit Laqueur a későbbiekben is folyamatosan deklarál, hogy egyfajta felvilágosodás-kritikát olvasunk majd, feminista nézőpontú testtörténetet a *Representations* körének egyik posztstrukturalista szerzőjétől. Ehelyett számos helyen azt látjuk – főként a felvilágosodást megelőző időszakot bemutató részben –, hogy a szerző valójában totalizáló módon olvassa kétezer év orvostörténetét, méghozzá helyenként „a felvilágosodás episztemológiai lencséjén keresztül”, amit pedig elkerülni igyekezett. A kötet második részére, az 1750-es évektől a XX. század elejéig terjedő időszak bemutatására ez már kevésbé jellemző. Annak ellenére, hogy nem sikerült meggyőzően igazolnia az „egy-nem” modell létezését, s hogy helyenként türelmetlennek bizonyult az ókori, középkori és reneszánsz szerzőkkel, valódi kritikáját a „két-nem” modell esszencialista és konzervatív vonásaival kapcsolatban fogalmazza meg. A „két-nem” felfogás legfőbb problémáját abban látja, hogy a nőket a testükkel – reprodukív funkciójukkal – azonosítja, és veleszületettnak tekinti a heteroszexualitást. Rámutat arra is, hogy a XVIII–XIX. századi liberálisok és feministák is az anatómiára hivatkozva próbálták definiálni a nők társadalmi szerepét. Rousseau liberális politikai teóriája, Hannah More konzervatív ideoló-

giája, Mary Wollstonecraft feminista nézetei és Elizabeth Blackwell tudományos szövegei egyaránt a biológiai tényezők által meghatározottnak tekintik a nőket.

A kötet igazán briliáns eszmefuttatásai a második részben találhatók. A reprodukív működéseket antropomorfizáló XIX. századi diskurzus olvasata – a petesejt a „passzív, nőies”, a hímivarsejt az „aktív, férfias” tulajdonságok reprezentánsa – Laqueurt a tudományos diskurzusok posztstrukturalista (bio)politikai elemzésének egyik úttörőjévé avatta.¹⁸ Kitűnő a női vágy és a nőideál XVII–XX. századi változásainak leírása is. Talán érdemes lett volna szélesebb kontextusba helyezni az orgazmus problémájával együtt, bemutatva, hogy milyen hatást gyakorolt a vágy értelmezésére és kifejezésére a felvilágosodás előtti metafizika felvétele – a helyenként asszertív, a korábrinál nem kevésbé patriarchális – tudományossággal.¹⁹ Ezzel rávilágíthatott volna, miért okozhatott nehézséget a (női) szexualitás leírása és ábrázolása a felvilágosodást megelőzően; és miért kellett a későbbi korok orvosainak – és a nőknek, férfiaknak – az orgazmus, a vágy elfojtásával fizetni az „élethűbb” reprezentációkért. Sander Gilman szerint a genitáliák ábrázolása valójában mindig projekció: nem a szexuális különbözőség realitása, hanem a másságé, a zavaró eltérése. A másik nem egyszerre jelenti a vágykeltő és a szorongáskeltő Másikat. A genitáliák ábrázolása kontrollálja a bennünk lévő veszélyes vágyakat. Hasonlóan értelmezi a szexualitás ábrázolásának funkcióját és a vele kapcsolatos szorongásokat Jordanova is. Azt fejtegeti, hogy a hagyományos dichotómiák – természet/kultúra, egészség/betegség, nyilvános/személyes stb. – olyannyira bizonytalanok és ambivalensek, hogy a nemi dichotómiákra „határkijelölőként” van szükség. A női test allegóriáinak – például a természettel való hagyományos asszociációjának – elemzése során pedig bemutatja, hogy a női test megmutatásának, feltárásának, a testbe való behatolásnak a vágya valójában „a tudás akarását” is jelenti: a tudomány behatol a természetbe, hogy megismerje.

Amikor a vágyról vagy általában a nemiség konstrukciójáról beszél, Laqueur a nőket helyezi az elemzés fókuszába. Feminista elfogultsága elfeledteti vele, hogy a férfiak is szenvedhetnek egy „falocentrikus” tudomány által diktált elvárások szorításától. A

18 ■ Vö. pl. Emily Martin: *The Egg and the Sperm. How Science Has Constructed a Romance Based on Stereotypical Male-Female Roles.* *Signs.* 16 (3), 3. szám, 1–18. old.; Donna Haraway: *The Biopolitics of Postmodern Bodies. Determination of the Self in Immune System Discourse.* In: S. Lindenbaum and M. Lock (eds.): *Knowledge, Power, and Practice. The Anthropology of Medicine and Everyday Life.* University of California Press, Berkeley, 1993. 367. old.

19 ■ Remélhetőleg erről is olvashatunk majd frissen megjelent kötetében a maszturbáció történetéről.

20 ■ Hogy milyen nehézségeket okozott Foucault-nak is a „tisztá”, kommentárok nélküli diskurzuselemzés, arról Kelemen János: *A szavak és a szavak.* BUKSZ, 2001. tavasz, 6–16. old.

21 ■ Foucault: 1999. *i. m.* 180. old.

nők felszabadítása iránti buzgalma helyenként a nőket is tárgyiasítja, különösen a kötet első felében, ahol úgy mutatja be őket, mint nem létezőket, mint az orvosok és filozófusok konstrukcióit. Ez az elidegenítő, absztrakciós tendencia őt magát is zavarta: „Szomorúsággal tölt el az ebben a könyvben tetten érhető legnyilvánvalóbb és folyamatosan érezhető hiány: a test érzékleteinek, tapasztalatainak folyamatos nyomon követése. Néhányan úgy érvelhetnek, hogy ez nem is lehet másképp, és hogy egy férfi nagy érdeklődésre számot tartó vagy igazán autentikus dolgot nem is mondhat el a női test által megtapasztalt (nemi) érzékletről. De általában véve is lehetetlennek éreztem[...], hogy elképzeljem, a testről alkotott ennyire eltérő elképzelések hogyan hatottak konkrét kontextusokban”. (43. old.) Hosszan sorolhatnánk a világirodalom klasszikus szerzőit annak igazolására, hogy igenis mondhat egy férfi „nagy érdeklődésre számot tartó vagy igazán autentikus dolgot a női test által megtapasztalt (nemi) érzékletről”. De mivel tudományos diskurzusokról van szó, az egyszerűség kedvéért maradjunk csak Freudnál, akinek munkásságát Laqueur kötet utolsó fejezetében elemzi, és akit sommásan így jellemez: „számára talán az egyetlen lehetséges módnak az tűnt a nemek közötti kapcsolatok megszerzésére, amit nagy vonalakban patriarchátusnak nevezünk” (246. old.). Véleménye azokat a radikális feminista kritikákat idézi, amelyeket 1990-re (amikor Laqueur könyve megjelent) már a feminista teoretikusok is meghaladtak, s elismerték, hogy egy férfinak is lehet „érdeklődésre számot tartó, autentikus” mondanivalója a nőkről. Arról, hogy Laqueur „általában véve is lehetetlennek érezte”, hogy elképzelje, „a testről alkotott ennyire eltérő elképzelések hogyan hatottak konkrét kontextusokban”, igen nehéz higgadtan nyilatkozni egy olyan történész esetében, aki deklaráltan a testet alakító diskurzusokról kívánt könyvet írni.

Könyve mindezzel együtt diskurzuselemző, valójában Foucault nyomain járó mű, bár többször is kifejti, hogy csak részben ért egyet a nagy előd nézeteivel, akit „férfiközpontúsága” miatt kritizál. A diskurzuselemzésnek természetesen több módszere, válfaja létezik azon kívül, amit Foucault a tudás archeológiájaként definiált, és amit elkülönített az eszmetörténettől és a kommentártól.²⁰ Laqueurnek szemmel láthatóan problémát okoz az elemzési módszer megválasztása – néhol a hiánya, másutt a forrásanyaghoz igazítása –, és sokszor prekonceptióval él, mindig a patriarchális „egy-nem” vagy „két-nem” modell jegyét próbálja felismerni a diskurzusok valódi szerkezetének és jellemzőinek feltárása helyett. Az általa konstruált modellek ismérveit keresi ahelyett, hogy szemlélődne a forrásszövegekben fellelhető diskurzusok fantasztikusan gazdag szövevényében. Azonban igazságtalan volna, ha emiatt túl szigorúan ítélnénk meg, vagy nem vennénk figyelembe kötete egyéb erőseit. Laqueur kitűnően illusztrálja mind-

azokat a nehézségeket és csapdákat, amelyekkel manapság a diskurzusokat vagy narratívákat elemző kritikai társadalomtudomány képviselői szembekerülnek. Részben erről szóltak az 1980–1990-es évek hermeneutikai vitái, s ezt a problémát fogalmazta meg már Foucault is, amikor így írt: „hogyan lehetünk bizonyosak abban, hogy nem gabalyodunk bele a beszélő individuumra, a diskurzus szubjektumára, a szöveg szerzőjére, egyszóval efféle antropológiai kategóriákra hivatkozó egységek, illetve átgondolatlan szintézisek hálójába?”²¹ Foucault szerint úgy, ha azokat a megállapításokat vizsgáljuk, amelyek részt vettek a kategóriák megalkotásában. Valójában épp ez okozza a legfőbb nehézséget, amint Laqueur könyvében is látható, amelyet a saját dilemmáinkkal való szembesülés mindenképp tanulságos olvasmánnyá tesz.

Foucault-hoz hasonlóan Laqueur is abból indul ki, hogy a test radikális újraértelmezése a XVIII. századtól kezdődően nem a tudományos felfedezések, hanem a politikai és ideológiai változások következménye. Sajnos kevésbé mutatja be ezeket a politikai és ideológiai hatásokat, viszont óriási forrásanyagot bocsát rendelkezésünkre, igaz, egy redukcionista, szimplifikáló elmélet talaján – Foucault-val ellentétben, aki kevés illusztratív példával teszi meggyőzővé gazdagon árnyalt, originális teóriáját.

Mi lehet mégis Laqueur titka, a hatalmas ismeretanyag felvonultatásán és néhány kiváló ötleten túl? Mi magyarázza óriási sikerét, hogy könyve népszerűbb lett, mint Jordanova vagy Gilman ugyanakkor ugyanarról hasonló felfogásban íródott, kiváló művei? Az egyik ok talán a *személyessége*, ahogy a kötet bevezetőjében és első fejezetében bepillantást enged életébe, a könyv születésének körülményeibe, sőt a vágyott „nagy elmélet” megalkotására való alkalmasságával és a diskurzuselemzési módszer megtalálásával kapcsolatos vívódásaiba is. A személyes hangvételt mindvégig őrzi, folyamatosan fenntartja a kapcsolatot az olvasóval. A másik „titok” – túl azon, hogy mindig csábító a „nagy” kérdésekre adott egyszerű, fekete-fehér válasz, s Laqueur ílyet ígér – épp az lehet, hogy a történeti tények és a szövevényes forrásszövegek mindig kicsúsznak, „kilógnak” az egyszerű elmélet keretéből, amiképp Laqueur is a vállalt szerepéből. Ez folyamatos, dinamikus feszültséget gerjeszt, ami „előreviszi” a szöveget és az olvasót.

Nyilvánvaló ambíciója ellenére Laqueurnek nem sikerült nagy elméletet létrehoznia. Nem lépett be a Freudhoz vagy Foucault-hoz fogható paradigmátikus teoretikusok sorába. Szerepe inkább a tanáré, aki fontos kérdéseket tesz fel, s megválaszolásukhoz rendkívüli mennyiségű szakirodalmat és forrásmunkát bocsát rendelkezésre. Megfogalmazza ugyan saját válaszát is, de a bizonytalanságok, ambivalenciák gyakori jelzéséből sejthetjük, hogy talán maga sem elégedett vele. Új válaszok keresését sürgeti, s könyvét leginkább ez teszi érdekes és hasznos olvasmánnyá. □